I

Був у нашому селі чоловік — Чорнокрил Павло звали, а в його жінка Ганна. Обоє були сироти, побралися й жили собі двойко.

Він був чоловік поважний і ходив усе понуро, а серцем був палкий навіки. Не многомовний, а коли вже розговориться, то паше його кожне слово полум’ям. Був з себе чорнявий і хороший дуже.

А вона молодесенька, люба та мила, з ясними очима, з веселим серцем, — коло його як пташенятко звивається… Вдосвіта, раненько, вона вже прокинулася, вже робить і співає, було, й сусід порозбуджує своїм голосочком. Чуєш, було, на світанню:

Устану раненько,

Умиюсь біленько...

Слухаєш, а тут і сонечко сходить...

Бувало, що той Павло похмурий такий сидить, а то й словом її гірким зачепить — вона терпеливодушна, ясна та весела. Він у чому помилиться — вона себе повинуватить; він її скривдить — вона його перепрошує.

— Ти в мене не жінка, — було, Павло їй говорить, — ти в мене дитина добра. Ти того біди-лишенька людського не знаєш, не розбираєш...

— А тобі важко дуже? — спитає та близенько сяде коло його, дивиться так-то вже любо, так-то вже ласкаво жалує!

— Мені важко... Доля лихая, люди недобрі, вбожество гіркеє... мені важко!

— А якби я із тобою журилася?

— Ні, моя ясочко, проживай веселою. Як гляну я на тебе часом, то і сам розважуся: тобі, бач, усе смішки та втішки, — воно й краще. А коли б ще ти засумувала, бідна тоді голова моя! Важко самому журитись, а ще важче буде, коли й ти затужиш, а моя несила розважити тоді... Хай Бог боронить! Проживай, моя ясочко, веселою!

— То й добре! — одкаже йому, всміхаючись.

І жили вони собі, вже три роки побравшися.

Тоді женивсь наш пан молодий і пойняв собі багату жінку: везли за нею посагу — господи-світе! Наче чумацька валка з Криму йшла.

Наїхало за нею і хлопців і дівчат кімнатних, і шевців, і кравців, і прачок, і швачок. У дворі панському наче рій вироївся: людей-людей!

Почалися пири та бенкети, музики та танці: гуде будинок.

Такеньки уся зима-зимська перезимувалась.

Дожидали пани якогось празника собі, сад прибирали — загадали чоловіків пригнати на ту садову роботу. Сад панський великий... У йому й хатиночки побудовані, у йому й бесідочки... Одна ще була така, що на версі, на даху, місяцеві роги стриміли... Не те, щоб цього треба для чого було — ні до чого воно, а так-то вже — аби було: звісно, пани — що хотять, те й роблять. Там і лавочки, й столички, й мраморяні панни, русавки, чи що, і жвавий хлопчик якийсь із луком та із стрілкою націлявся з-за рожевих кущів.

От і клопоталися чоловіки у тому саду: пісок возили, східці по згір’ю направляли та місточки через рівчаки ладили. Спішної треба було роботи, і ото тамечка вони робили з раннього ранку до пізнього вечора.

Саме тоді весна молода йшла. Вже вода ставна летіла, й стали поскакувать щучки дрібненькі, а в рівчаку струмочок забурчав; заворушивсь на дереві листочок і червоненький усик попустив. Вже травичка стирчала з землі одтеплої; вже бджола за обніжжю летіла гудучи. Вилися між деревами якісь сіресенькі пташечки, малесечкі, з пищанням своїм веселим; верба у жовтім пушку диминіла, а на вербі сорока смілива скреготала. Вже вечоріло та вечоріло... На селі вже гомін стишався; люди йшли з панщини. Вертавсь і Павло додому.

Ішов він садом панським із своїм возом порожнім та про свою долю думав понуро. На весну вбогому чоловіку трудніше: запаси вже пожив, а новини ще не діждався. І думав він собі, в кого-то хліба позичати, якому доброму чоловікові вклонитись треба буде... А було тихо та тихо, тільки хрущі гули літаючи. Коли чується йому, наче хто сильне ридає неподачеку. Він зупинився, прислухався — ридає-плаче хтось поза блигомими кущами. Він ті кущі потихеньку прогорнув — сидить дівчина на лавочці, попустила свої руки білі в великій тузі, росють дрібно сльози її обличчя молоде. Він дивиться та дивиться. І довго дивився без жадної й думки, а так от, як от на світову зорю дивляться, що яка-то гарна вона та ясная.

Скинула дівчина очима... Як побачила — стрепенулася, здивувалась, злякалася.

— Звідки ви? До кого? Чого ви? — запитує.

— Як сильне ви ридали! — одказав.

Нічого не прибрав більш їй одмовити.

Вона як заридає знову!

— Боже мій милий: — скрикнула, — це вже не первий отак я вечір ридаю. Світ вже мені не милий, а Господь смерті не посила!

— Ви за молодою панією, мабуть, придані?

— За нею. Ох, лихо моє та тяжкеє! Завезли ж мене на чужу сторону — нещаслива головонько моя! Хоч усюди гірка наша доля, та все-таки між своїх людей легш: кожного я знаю, мене кожне знає; там мені і стежечки знакомісінькі, хати усі відомісінькі, — там земля ріднесенька! А тут от, на чужині, так, як у темному лісі, так, як на морі!

Та так-то вже плаче, жалкуючися-нарікаючи, такими-то вже сльозами ревними.

— Важко буває чоловіку! — промовив Павло.

— Ох, як же важко! Мука живая!

Вона усе сльозами вливалася, а він стояв та думав: "Нещаслива якая! А молоде! хороше!"

— А ви? — питає дівчина крізь свої сльози. — Ви, мабуть, тут робите у саду?

— Робимо.

— Давно?

— Сьогодні уперше нас поставлено.

— То-то ж бо я наче нікого ке бачила, а я щовечора тутенька туляюся, світом нуджу та тужу... А довго вашої роботи буде?

— Та коли б в два тижні ввібралось!

— Гостей дожидають пани...

— Чули. Тож-бо для їх і стояти день при дні, з ночі до ночі.

Та озирнеться — округи темнісінько зовсім, воза свого не бачить. Схаменувся тоді.

— Бувайте здорові! — промовив дівчині та хутко похопивсь. Одшукав воза на полянці, воли пасуться панським зіллячком викоханим... З’їхав на дорогу; тоді оглянеться назад — нічого не забачив — усе застеляла мла вечірня пахучая.

II

Дотягнув він додому потиху, усе думаючи про пригоди людськії...

На порозі його Галя стріла — веселим своїм голосочком питає; сумно він їй одмовляє своє слово.

Вона у хату веде, засвітила світло, стіл вже застелений. Буханчик хліба на столі лежить та ніж.

Сів Павло біля столу, схилив голову на руки.

— Ось і вечеря наша, — промовляє до його Галя, сідаючи поруч.

— Позичений? — каже Павло, краючи хліб.

— Оддамо, серце, оддамо новиною. Сей рік зарідливий буде. Подивитись на руна польові: жита такі, що й вуж не пролізе.

— Ти в мене і торік пророкувала гарне поліття так саме. Ти куди глянеш, то всюди тобі золота верба росте!

— Люди сподіваються...

— Ет! Сподіванки людськії!.. У кого се ти хліба позичила?

— У Микити у Румая.

— Довго, мабуть, гнувся — не давав?

— О, де ж там! І трошки ні! Зараз, таки зараз дав, із милою хіттю. Се добрий чоловік — Румай.

— Ох, добрі люди! Добрі люди! — промовив Павло.

Тихенько його Галя обійняла й тихесенько до його пригорнулася. Почала розмову: всміхнулася — не дивиться; припала до його — не пригорнув.

— Скажи мені словечечко, серце! — просить його.

— Нема в мене слів хороших; тобі гірких не треба!

— Чого ти такий, голубе мій? Ти мені скажи: яка нам біда?

— Хіба ми давньою бідою не вдовольнимось? Та й свіжа не забариться. Чого-чого, а сього уповні буде!

— Нащо такеньки говорити, моє кохання! Перейметься й добро нам, як Бог дасть...

— Отже, й дожидай того добра, що не прийде, а терпи лихо, що вселилося! — випроставсь з її рук та й сів собі оддалік.

Кипіла в його душа, наболівши, наскорбівши. Невиносливо йому слухати було про сподіване добро, надію веселу. Миліш би кому було почути гіркої скарги, нарікання жалкеє... Рідніша б йому та душа була,

що нидіє в самогризоті, вистливіше те серце, що ворушиться од жалю гнівного та од туги важливої...

Глянув він на Галю: вона на його дивилась ясними очима своїми; тихі сльози одна по другій бігли по обличчю, а уста все наче всміхалися... Не пожалував він її, а стало йому якось уразливо, негарно: вона чого плаче, дитина нерозумна?

— А все ж добре... чого плакати заходилася? — каже їй.

— Ти смутний такий, мій голубе!

— Не плачся на моє горе! Не тобі його оплакати! Годі ж бо!

Вона обтерла сльози і до його знов прийшла, пригорнулася.

— І добре, як ущухла! — промовив гірко.

Вона тихо коло його сиділа, як коло недужого. А йому важко було та тяжко... Хотів би він одхитнутись од неї, так вона такеньки пригорнулась, біднесенька, що слова гіркого уста не вимовили. Була се в його при йому добра дитина й мила, та йому чужа-чужісінька... І пригадалася йому та дівчина плачуча... Став він дивитись у віконце, у той вечір темний вдивлятись, задумався... Що таке йому Галя його невсипуща щебетала, як його розважала — він не чув. Він мовчки до її голосочка дослухався, як до леління води тихої, та думав собі... Добре йому впали у пам’яті ті очі сяючі, ті сльози блискучі, слова ті жалкі та жаркі... І той вечір весни молодої, і навіть та квіточка бузкова, що, пахуча, розгорталася в темному вечорі...

III

На другий день робив Павло у саду, не знімаючи голови похилої, робив, як тії люди роблять, що хочуть свою журбу втомою поневірять...

Придавсь і сей вечір темний та пахучий, як учорашній. Після всіх побрався Павло додому. Ішов він та думав, дівчину згадував: чи тож і сьогодні плаче вона? як-то вона журиться журно! яка-то віком молода! яка вродою хороша! чи жив її батько-матуся? які собі люди? і як вона спершу там жила у своєму селі, і кого краще од усіх сподобала тамечки, і як розлучилася?

Думу, думу в його було, як того шуму на морі, та все об дівчині, усе об неї.

"А ось я її, либонь, і побачу", — подумав, коли вона йому назустріч, з-за соснини, уявляє.

— Добривечір! — промовила.

Він іздригнувсь, мов нахідка йому несподівана...

— Добривечір, — одкаже їй, та наче ще й славний вечір сказав.

Вона його пита: чи дуже втомивсь на роботі?

— Ні, — одвістив.

Пита: чи трудна в їх панщина? Каже: трудна.

— Та по панщині усі додому, до своєї хати, ідуть на спочивок, — в мене бігма тепереньки ані хати, ані господи.

Заговорила... сльози покотилися, посипались по личку.

Тронулося серце Павла, та наче не з жаління, наче з радощів. Якось любо йому було бачити сльози ті, якось мило. Не думав він спиняти їх, не

хотів слова мовити. Стояв, дививсь — от мовби знайшов, що шукав, що треба було, та й став: і любує, і радіє — найшов! чує...

— Боже ж мій милий! як важко! — промовила до його. — Чи усім так важко буває? парубкам, як дівчатам?.. Та парубок не заплаче, мабуть, такеньки от, як я...

А Павлу чулося, що вже в самого око застила сльозою... Одкаже:

— Чому?

— Кремезні люди, славлють... Як вас зовуть? — спитала.

— Павло.

— А на прозвання?

— Чорнокрил.

— А мене зовуть Варкою, по батькові я Линівна.

— Сумуєте ви дуже у нашій стороні? — їй каже.

Стиснула вона білими руками, влилася знов слізьми...

Він неначе того й жадав і змовк.

— Ходіть, — промовляє вона крізь сльози, — ходіть за мною, подивіться!

Веде його на згірочок та й показує. — простягає руку вдалину: у присмерку ледве-на-ледве по степу росяному шлях мрівся... "Се, — каже, — се шлях на мою сторону".

Поглянув він на той шлях, та і в його серце розжалілося, як наче од свого власного смутку.

Стояли собі, забувшися, що час не стоїть.

Вона питала: чи є в його мати? чи батько живий.

— Нема в мене ні батька, ні матері.

— Як і у мене, — каже, — і я сирота.

Любо йому було те слово почути, як же любо! Коли б родина була в його — сам би відцурався тоді.

А жінка? А Галя його?

І промигнула вона в його по душі, як холодний вітер, і вже ніяк не зміг він ані мислі одігнать, ані занедбать думки тієї: наче холодний вітер, кажу, віяв по душі з тією думкою.

А дівчина пита: де його хата стоїть, які в його сусіди?

Він розказав, де його хата стоїть, пойменував сусід своїх — не наменув тільки про Галю. Йому усе чогось здавалося, що ось-ось поспитає дівчина в його: "А жінка ваша?" — і серце йому омирало...

Півні заспівали по селі.

— Та вже пізненько! — промовили обоє разом. — Се вже перші півні співають.

— Прощайте! — каже Павло.

— На добраніч! — привітала його дівчина, зникаючи у темноті.

IV

Бачилися і на третій вечір, бачились і на четвертий; стали сходитись щодня. Смеркає, вечір — вони й стрічаються. Він не просив виходити, не казала вона — вийду, а якось сам він дожидав, вона сама вийшла. Розмовляють, розпитуються, розказують. Він ізгадав, як служив колись у лихих людей наймитом... Ніхто ще такечки не нарікав на його долю недобру, ніхто ще такими сльозами бідування його не оплакав — жаркими та гіркими, — так-то йому здавалося, — як ся дівчина чужостороння. Вона знов йому вимовляла свій жаль, свою тугу на серці... як же жалував, як спочував! Адже й на світі йому не було ще такої другої безщасної, такої любої дівчини!

День по дню минає, вечір по вечорі, а вони собі усе сходяться, та говорять, та усе лучче звичаються. Скаржиться дівчина на тугу, а вже в самої серце дуже весело чогось стрепехається — туга тая розпадається наче. Жалує він її сльози журливії, а ще лучче — любує поглядом ласкавим. Спершу дожидали побачиться так, як дня сонячного, що його дожидає чоловік і радіє; одживіє, дождавшися; а далі вже стали дожидати з тугою пекучою, з смутком нетерплячим, як кохання того дожидають...

Авжеж! покохалися! А ті любощі-немощі — гірш вони над усі болещі у світі, не одходить від їх ні жодна воріжка-знатниця. Вже й літечко красне розповнилося, цвіло, а Варка все ще не знала, що він жонатий. Чи то ж село маленьке, чи то ж усіх назнаться? А вона ж із двору панського не виходила. За його ніколи не говорила нікому і ніколи не питала нікого.

А Павлу все важче та важче ужитися. Те кохання, що його одживило, живу й муку йому собою завдало. Частесенько-часто, сидячи поруч із дівчиною, роздумувався він про свою жінку; слухаючи дівчину, чувся йому голосок із його хати... А прийде додому: й нудно й трудно, і уразливе й

соромно... шукає-питає якого діла — робота рук не йметься; заговорить — гірка його розмова, ущипливі слова... А Галя все так, як і була, — привітна та ясна. Як вже він не вередує, вона догоджа. Бувало, чого вже вона не почує, чого він не скаже, як не зневажить! а вона: "Голубе мій! серце моє!" Обніме свою голову він та й із хати утікає.

Душно було йому коло Галі — від жалю, від суму; від її погляду люблячого ще скрутніш... біг він до дівчини — чорна туга з ним... Давно вже хотів він признатись, що жонатий, та не признававсь. Далі одважився — треба!

З тією думкою прийшов він до неї; вона його дожидає, кинулася до його, своїм питаннячком хвитким не дала йому вимовити слова.

— Чого такий? — жалує його. — Чи нездужаєш? Боже мій добрий! Нездужаєш? Скажи! Чому не говориш? Говори-бо! — а сама так і припадає до його.

"Я жонатий", — хотів він вимовити, та каже:

— Дівчино! чи любиш ти мене вірно?.. Чи щиро?

— Більше батька рідного, більше матусі питимої! краще світу красного, лучче свого життя молодого.

Та й пригорнулася до його, як дитина до матері. Обійняла його великая туга, сум сумний.

— Дівчино, — говорить, — я жонатий, в мене жінка є...

Вона як була коло його — і не одхитнулась.

— Що? — питає.

— Жінка є в мене... Чуєш, дівчино? Знатимеш?

Схопилася вона.

— Це жарти такі чи правда така?

— Правда щирая.

Стенулась од його бігти, сама себе не пам’ятаючи. Він не пустив; за руку держить, прихиляє до себе.

— Годі! — погукнула на весь голос свій, аж загуло у темноті. — Чого тобі треба? Де ж твоя жінка? Веди мене до неї, нехай побачимося! Пусти мене! Я тебе не хочу! Я жити не хочу у світі! Як я тебе покохала, лихого чоловіка!

— Серце моє, не плач, постривай, — промовляє до неї, начеб справді мав чим втішити її і порадити. — Не кидай ти мене, — просить, — не втікай од мене!.. не кидай!..

— Не кидати? Як же мені бути з тобою, з чужим чоловіком? Чужий, на всі віки чужий! У тебе Бога нема!.. Нехай же так важко тобі, як ти занапастив мене!

— Тебе і себе, дівчино!

— Іди ж собі геть від мене! Йди! Щоб не бачити тебе! Щоб тебе не чути! Лучче б ти вмер... Що ж мені робити? Що мені діяти? Не кидай мене при лихій годині, — пожалуй!

І обіймає його, і ридає, і благає...

— Не покину! Вже пізно нам розлучатись. Я тебе кохаю, я тебе, поки життя мого, не покину!

V

Сперву вже повівало лихо над тим коханням, а це впрям пойняло, як вода. Як не бачаться — гіркий світ, а побачаться — ще гірший. Сидять, було, просиджують ніч темну рука з рукою, а в серці горенить мов отрутою.

* * *

— Розкажи мені, будь ласков, яка твоя жінка? — промовила Варка.

— Як же мені розказувати? — спитав... — І нащо питати?

— Розкажи мені, розкажи! Чого одвертаєшся? Як в мене нічим хвалитись перед тобою, ти мені похвалися!.. Яка ж вона? Яка краса її?

— Вона хороша.

— Спасибі Богу! Любить тебе?

— Любить.

— І жалує?

— Жалує.

— І добра й люба?

— Добра й люба.

— Чого ж тобі ще треба? Чого коло мене ти шукаєш? — погукнула. — Іди до своєї хати, до милої жінки!

— Годі, дівчино, годі! нащо розпитувать! Не так було б мені свою праву руку одрубати важко, як тую правду визнати-вимовити. Пожалуй ти лучче моєї бідної голови!

Вона вирвалась із його рук.

— Де ти з нею пізнався? — пита.

— Тут, у селі.

— І дуже вподобав одразу?

— Вона мені до вподоби була... А за що ти мені муки завдаєш, дівчино?

— І хутко її посватав?

— У півроку.

— Мав час на роздуму! Півроку зналися!.. І часто бачився тоді з нею? щодня?

— Щодня.

І от мов устала перед очима його та вісень тепла та ясна, коли він побрався з Галею: як тоді на полі серпи блискали, а на ланах широких коси дзвеніли зрана, а ввечері до села тягнули важкі вози, хитаючись; викладалися стіжки коло кожної хати, по усіх дворах чулися голоси веселі; як червоніли рясні яблука по садках, черкаючи крильцями, пурхали в гілках пташенята... Згадалося, як він вів Галю з церкви у

рутяному віночку; як у його вбогенькій хатині веселіш стало і як запахло свіжими квітками за божничком... Гірко йому все теє пригадалося, як гірко згадується добро, що було колись тобі навіки миле і тебе не зрадило воно, не перейшло, а одбіг його сам чоловік невситимий. Нікого було йому винуватить, нічого осуждати, тільки хіба себе самого...

В його на руках дівчина його люблена ридала... Плакав і він того вечора сльозами.

VI

Занедужала Галя. Йшла якось по роботі з поля, удень душно було, а тут — де взявся вітер, буря, дощ ливний: захолодилася вона та й занедужала.

Лежала собі сама душею. Доходили молодиці знакомї навідати; нашвидку пожуряться, пожалкують та й до свого діла поспинаються кожне. Павла вона сливе й не бачила: удосвіта йде на роботу, а вертається трохи не опівночі.

"Де він буває?" — думалося їй. Коли б він ходив межи люди, чула б од молодиць, а молодиці питалися, чому се її чоловіка не видко ніде. "Де ж він буває? Десь на самоті тужить, як колись..." Згадала вона, що колись ще, як зазнавалася з ним, вона його одшукувала в лузі, де понад річкою, або у гаю самого з журбою своєю: "Чи ж тепер такенька?" Тоді він зрадіє, було, її забачивши, тепереньки втікає... "Чи ж розлюбив? І як це розлюбляють? І за що? І чому? І нащо?" Думаючи і почує, що влита сльозами... "Оце, оце, — говорить сама до себе, — мов дитина, плачу... Оце!.." А сльози таки ллються невпинимі... Втомиться — роздрімається — все округи мішатись починає ув очах; що дослуха — наче крізь воду проточну, тільки чує добре серце своє, що болить воно рівно, однаково, болем болющим...

Такеньки минув тиждень, — коли їй вже зовсім недобре стало. Частіш почали молодиці убігати; причапали старі баби, охаючи. Всі входили в хату обережно, сиділи поважно — ніхто не всміхнеться; розмова тиха.

— Мабуть, мені помирати? — спитала Галя.

— Смерть не виміча нікого, моя дитино! — одказала їй стара бабуся, зовсім вже біла сама.

— Ви пожили вік, бабусенько... — промовила Галя.

— Пожила, доню. Смерті од Бога дожидаю...

— А я не сподівалася своєї такеньки хутко...

— Вона приходить непрошена, моя дитино!

— Он торік умерла Катря Кравчиха — молоденька, як ягода, була, — озвалась чорнява та жвава молодиця, пестячи дитину на руках.

— А Грімченка забули? Який парубок хороший, царство душі! — пригадала друга, зітхнувши.

— Люди молодії які мруть! — додала бабуся, схилившися на руку журливо.

День минав, мінивсь на вечір. Діти поснули на руках у молодиць; стали усі одна по другій розіходитись.

— А що се твого чоловіка нема? Вже люди з поля поприходили, — каже на Галю стара бабуся.

— Він зараз прийде...

— Може, куди завідав? Вбожество ваше, моя дитино... У кого він позичає?

— Я не знаю, бабусю...

— То я посиджу з тобою. Як тебе саму кидати?

— Ні, бабусенько, він зараз, таки зараз... прийде, не клопочіться, ідіть собі додому.

— Моя голубко, я при тобі побуду. При такій недузі самій не можна. Хто віченьки затулить, як твоя смерть прийде? Смерть не вість несе...

— Ні, бабусенько, ні, зозуленько, він прийде, не забариться... Я вже й одужала трохи... Здоровіш мені... А ви не турбуйтесь, вас дома діти дожидають, унучечки за ворітьми повибігали... Вас дома виглядають, не спатимуть...

— Не спатимуть-таки, правда! Дожидають, мої голуб’ята! Оце як побачать, з ніг мене звалять, тая пустота! А тобі ж полегшало, доню?.. То й добре! Спасибі Богу! Прощавай, дитино!

І пішла собі старенька додому. Галі наче легко зітхнулося. Усі їй мішали; здавалося, що швидше вона його діждеться, як усі порозходяться, що хутче тоді його побачить...

А його нема та й нема — і довго не було.

Говірка на вулиці, тупання; ворота рипали, віконця стукали; усе чула Галя... все його не було... Далі вже стихло село, стемніло, темно, ніч... тоді він прийшов.

Вона руки до його простягла у радощах.

— Павло! ходи сюди до мене, серце!

Він до неї доступив і став.

— Схились до мене, підведи мене трохи.

Він схиливсь, підвів її, слова не мовлячи.

— Павло! — кажуть... — Я вмру, мені тебе кидати жалко-жалко!..

Він весь затрусився.

— Голубе мій! Коли б же моя сила, я б тебе над усім постановила... Я буду Бога прохать, щоб тобі розкоші, щоб тобі добре усе... я люблю тебе рідненько!..

Взяв його острах якийсь сумний: здавалося йому, що сама смерть холодна коло його поруч, — хотів бігти — не зміг ухитнутись з її ручок замлілих.

Щось вона ще говорила йому, та вже невиразно, нишком; очі заплющилися, ручки опали.

Він кинувся до віконця — одсунув, кинувся до дверей — відчинив, дихнув важко-глибоко з грудей... Озирнувсь — вона лежить, тільки дише. Сів він да й просидів цілісіньку ніч біля неї, прислухавшись, чи ще дише, думаючи: ось-ось перестане...

На другий день Галі ще гірш, і третій, і четвертий; всі смерті її доглядають... Лежить вона, очі все заплющені, нічого не чує, не знає...

Ідуть дні, полегкості нема їй... Із Варкою щодня Павло бачився нашвидку. В розмову вона не заходила.

Зійдуться.

— Що? — поспитає вона.

— Так саме... усе гіршає! — одкаже...

Та й годі. Посидять, обіймуться, як на смерть, та й розійдуться.

— Оце вже вона не переживе цієї ночі, — кажуть Павлу. — Се вона сьогодні така перед смертю, се й сон її смертний.

Він подививсь — вона наче тихо спала.

Стемніло. Прибіг до Варки. Як він її обняв, вона вже догадалася.

— Боже мій! Боже мій! — скрикнула. — Коли ж я одпочину? Коли муки тії перейдуть? Чи буде коли добро мені?

— Дівчино! — промовив їй. — Як воно нам само складається... Я гадав... я думав — на все піду, аж ось мені дорога гладка.

VII

Уступає у хату Павло, коли чує:

— Се ти, коханий?

Хотів ступати далі — похитнувсь.

— Не говори до неї, — шепотять йому молодиці в уха, — стань так коло неї, постій.

Підвели його й поставили перед Галею. Вона як вздріла — всміхнулася, дивилась на його поглядом своїм світлим, тихим.

— Се буває перед смертю, полегкість така... — жебоніло поза плечима в Павла.

На ніч зосталося молодиць дві. Галя незабаром знов спочила. Павло сів на лаві.

Молодиці шепоталися довгенько собі, а там і поснули. Він без сну сидів усю ніч темну до білого світу. На панщину не пішов: "В мене жінка присмертна", — одпрохався тим.

Під обідню добу Галя прокинулась, зараз покликала до себе Павла.

— Оце вже й легш мені, легко зовсім, голубе мій! Коли б ще в силу вбратись...

Усміхається до його, говорячи.

Поминув сей день, поминула ніч — молодиці дивують та радіють: одужає Галя. У хаті загомоніли веселіш, не так вже побагату набігає одвідачів...

Павло, не пивши, не ївши, сном очі не освіживши, сидів, дожидав.

Вже три дні він Варки не бачив — не одходив од Галі...

А воно молоде, то швидко і виходилося собі, оздоровіло; вже й у рум’янцях, і весела — тішиться тим, що він усе тут, невідхідно...

Молодички нахожі його звичайненько на оздоровлення Галине вітають; чує він ізнову той голосочок веселенький у своїй хаті, та по

кожній хвилинці сам собі визнає, що вона живе... вона не вмирала... не вмре... Й уростав з того визнаття гнів його на Галю, понімав його душу, начебто вона винна у тому була, начебто її воля вмирати чи жити...

— Оце вже я устану, мені вже зовсім добре, — каже йому.

Він дивився мовчки на неї.

— З мене вже впрям ледащичка стала, а роботи такого є...

Він до неї приступив та взяв її за плечі обома руками міцно.

— Ой пусти, пусти! — промовила, — як же бо ти кріпко!.. В мене й у голові закрутилося!

Він з якоюсь лихою втіхою дививсь, що така ще вона вутленька, хиленька...

— Ой, який же бо ти дужий! Коли б ще трохи дужче — задушив би мене навіки!

— Удушив би, кажеш?

— Атож!

Він споглянув ще на неї — вийшов, по дворі ходити став, думуючи, сумуючи, озираючись, начебто якого собі здобичу стеріг.

Гукнула його Галя обідати.

— Чого се ти так задумався? об чім все мислиш?

— А все думаю, хто кого посідає — сильний безсильного чи безсильний того?

— А вже ж сильний безсильного!

— Чи правда ж сьому? Кажуть, як маєш у руці що драгленьке, то пустити мусиш…

— А схочеш, то й не пустиш. Хочеш — понівечиш і встережеш, як встерегти.

— Добре кажеш, Галю! правду кажеш!

Засміявся, а там знову задумався. Вже смеркало надворі — вечір хмарний наближався. Здалека грім вигримляв закотом; вітер гнав бурею.

— Друже мій, чого усе думаєш? Скажи мені, — знов Галя озвалася до його.

— Що дужіш од усього на світі?

— А нема над кохання! — промовила, горнучись до нього.

— Добре кажеш, Галю! Правду кажеш! — так їй знов одказує і знов засміявся.

Щось грюкнуло так по хаті, що аж шибки забряжчали. Галя вжахнулась.

— Що се такеє? Хто се так стукає? Господи! наче хату обворушило!

Здригнувся й Павло! Одсунув віконце — у тьмі щось мріло, кидаючись, бігаючи, наче з землі хапало-збирало.

— Се так щось, — каже Галі, — може, ворітьми вітер.

— Ні, ні! Піди ти, подивись, друже мій, що се таке...

— А бачу ж, що нічого нема!

— Оце як налякалася я!

Відчинила двері — вітер як дмухне, аж засвистів; вона випустила двері з рук.

— Куди ти? — спитав Павло. — Не ходи!

— Я хотіла до відничка у сіни, води унести у хату.

— Я сам тобі внесу, не ходи!

Вийшов у сіни з кухликом, кинувся до дверей сінешніх, розчинив, виглядає, а йому просто два камені, один по другому, летять. Один камінь поуз голову дзизнув, а один у праве плече дав — він аж застогнав від болю.

— Варко! Варко! — кличе стиха. Ніхто не обізвавсь, побігло щось вулицею.

Він уніс води Галі і бере шапку.

— Куди се ти, Павло? — пита Галя.

— Треба мені!

І пішов хутко.

Зосталася Галя сама. Сіла вона шити. Шила та думала собі при тихому смутку. Відчиняла із часу до часу віконце — вдивлялася, прислухала — нічого не видко, нічого не чуть, крім вітру бушуючого...

VIII

Наздогнав Павло дівчину коло двору вже панського.

— Варко! тривай, зажди! — ледве промовляє вже: дух у бігу однявсь.

Схопив її обіруч.

— А що? — вигукнула дівчина, — одужала? Нащо ж ти дурив мене, заводив; чому не прийшов до мене, не сказав мені? Я дні й ночі спожидала, я гинула-пропадала, а ти коло неї упадав там... Чому ж не говориш до мене? Промов, заговори!

— Видужала, — одкаже їй.

— Се я знаю!.. А скажи, що робити мені, скажи та навчи! Ти мене з розуму звів: тепер навчи, як бути мені, — я сама не знаю!.. Я собі смерті хочу!..

— Підожди, дівчино, надумаємо.

— Думати? Се ти думатимеш, коли в мене серце тліє! Я вже думала днями й ночами... Чи знаєш ти, що я переплакала? Мені було жалко її... було мені страшно... я сумувала сумом об їй... от і виплакала, що одужала втіха моя!

— Були й мої дні, були й мої ночі! — промовив Павло.

Вона як впала коло його.

— Павло, коханий мій! — говорить. — Чи знаєш ти, як я побачила вас удвох, як я побачила, що вона до тебе всміхалася, — я б тоді обох вас вбила, якби примогла. Я тут поспитати боюся, дожидаю, тебе нема, — я прибігла під віконце, чи не дознаюся? думала, що вже труна й Охрести, — жаль мені, острах мені... Коли ж бачу — укупі!.. Я тебе хотіла забити на смерть... Оце ж я тепер біля тебе, коханий, та здається мені, що я біля свого ворога першого... Я колись тебе зненавиджу... смерті забажаю тобі... Забий ти її — нехай вмре! Я за що гину? Я щаслива буду з тобою, забий її!..

IX

Пізно вернувся Павло додому. Галя його дожидала — сиділа, шила.

— Як же ти спізнився! — промовляє до його. — Я вже думала, думала, дожидала...

Усе ж той таки голосочок ласкавенький і тії віченьки любиві, тихі... Його серце мстиво якось стрепехнулося у грудях, як до ворога лихого.

— Нащо мене дожидати було? — зговорив гнівно. — Чом же не спала?

— І не дрімалося мені — оце шила. Та як же мені було тебе не зіждати? Чи заходив куди? — спитала — не сказав; попросила вечеряти — не схотів.

Ходив по хаті, наче чого шукав. Далі сів у столу. Білий сидів, а очі горіли. Дививсь на Галю пильно.

— Чого так в мене вдивляєшся, серце? — спитала його любенько.

Він устав, немов острахнувсь, щоб вона до його не зближалася.

— Що шиєш? — каже.

— А се тобі сорочка.

— Добре, поший її хутче.

— О, я вже поспішуся-поскорюся! — одказала.

Він усе по хаті знов ходить-ходить.

— А що се ти усе ходиш?

— Болить у мене голова.

— Ох, наше лишечко! Може, я тобі води холодної подам?..

— Нащо? Само минеться: переболить, та й годі. Адже ж ти кажеш, що усе зле минається, усяке лихо — казала чи ні?

— А як же не казала? Казала.

— І все ще добра сподіваєшся й досі?..

— Сподіваюся, мій голубе!

— А як іще погіршає? Постривай лиш. Я не хочу сподіванок тих чути; а ти мені одказуй, я питаю тебе: як усе гірш буде?

— Що тобі, моє кохання? Чого се питаєш так мене?

— Ти мені одмовляй... як буде гірше?

— Терпітиму, — каже, дивлячись на його обличчя збіліле, хмуре, із жалем та з неспокоєм.

— Терпітимеш? — вимовив гірко. — Ти скажи, тобі, мабуть, здається солодко терпіти? Легко? На голову здорово, чи що?

— Тяженько терпіти, та я з тобою забуваю, що воно важко... Й не чую того, їй же Богу моєму!

— Дякувать тобі, — гукнув, — дякувать!

— Що тобі, Павло? — спитала вона, жалуючи його голоском своїм тихим.

— Нічого! ший собі, ший! А тобі не бажалося ніколи кращої долі, життя веселішого, Галю?

— А я, мій друже, я ніколи не мислила, не гадала об тому. Яке ж мені інше життя, яка друга доля, як не з тобою, не при тобі? Се й найлюбіша!

— То й не жадаєш собі нічого у світі? маєш добра усякого досхочу? нічого собі не жадаєш?

— Коли б ти спокійніший та веселіший став — того я жадаю, коханий!

— Лучче ти мені смерті попроси, — її вивіщуй, жалібнице моя!

— Борони, Мати Божа, сохрани! — крикнула журливо. — Що се ти ізговорив?

— А вмирати чи воно не гарно? Тобі десь не хочеться помирати?

— Не хочу вмирати! — одмовила.

— Чому не хочеш?

— Як се ти питаєш, Павло? Тебе покинути? І світ красний, і я молода... Та як тебе покинути? Як недужа лежала я та об сьому подумала — Господи, світе!.. Як жалко стало. Я не хочу тебе кидати, я не хочу вмирати!

— А як вмреш?

— Я вже здужаю, я молода... я Бога проситиму, щоб у світі жити з тобою.

— Спасибі! Спасибі! — глухо їй промовив, сам усе по хаті ходячи, усе чогось шукаючи, по всіх кутках заглядаючи.

— Чого ти шукаєш? — пита Галя.

— Нічого. Ший мою сорочку — поспішайся!

— Та шию ж... Чого це так тобі треба сорочки тії?

— Обнови заманулось.

Вона озирнулась на його з усміхом, та як глянула — впустила і шитво з рук — такий він стояв у неї за плечима, як з того світу.

— Що тобі? — схопилася, скричала.

— Що мені? Нічого! — одказав, придержавши її рукою міцною... — Голова болить... Ший!

— Вже, мабуть, пізно дуже.

— Ні, ще не пізно.

А сам дивиться їй в обличчя, у вічі... Які ж тихі, які люб’ячі!

Почала знов Галя шити.

Павло на ході узяв сокиру, що з-під лави насталюванням блищала.

Знов зайшов од покутя перед Галині очі, знов на її дивиться пильно: вона підняла од шитва голівоньку, глянула любо, всміхнулася. Він увесь затрепетавсь. Став ходити, носячи сокиру, ховаючи.

— Ший, ший! — промовля Галі.

— А я ж шию, коханий!

Зайшов він од полу та з-за плечей як ударив її по голівці сокирою, ручкою, — тільки блисканула сокира, улучивши їй у голівоньку, а вона й не скричала, тільки зітхнула тихо й скотилася з лавки, як сиділа, з тими шитками у ручках збілілих.

Павло її зняв, і поклав на лаві, і сів сам біля тіла.

X

Ніч ішла; хмари розривалися — зорі блищали... Світло у хаті світилося. Він сидів біля тіла, дививсь у личко — біліло й мертвіло; схилився до серця, прислухав — не чулося, брав за праву, брав за ліву ручку — вона лежала мертва та холодна.

Тоді він пішов, замкнув хату за собою. Ніч після дощу свіжа була й тепла.

Увійшов він у сад панський; ходив по саду, озираючися, виглядаючи... Нікого не було. Роздумався, що вже дуже пізно, вже дівчина не вийде, що вона того й не дожида, тоді він, як звик до річки братись, так і тепер побрався з панською саду на річку. Він знав, куди Варка прати ходила, туди він саме прийшов і сів над водою, на березі, на камені. Сидів довго. Білий туман качався над річкою, річка синіла, а з-за гори, з-за дубків молоденьких, зоряна стяга рожева зорялася. Він уставав, прислухавсь, дивився по сторонах усіх, та все одно думав: "Коли ж вона прийде? Коли вона буде?" Діждавсь — прийшла. Він кинувся до неї, за руки схопив:

— Тепер будеш моя навіки.

З острахом великим вона од його одсахнулася.

— Чуєш? Моя будеш!

— А жінка? — спитала, самій страшно стало їй.

— Я забив жінку!

Вона скричала, вона похитнулась.

— Я тебе послухав: я її забив. Я й сам давно вже на те загадував — отже, і зчинилося... Тепер ти моя будеш: ніхто не розлучить, ніхто не стоїть на перешкоді. Треба її ховати швидше. Сядьмо, поговоримо. Нікого нема.

Сіла вона коло його на камені.

Він до неї говорив, як чоловік при добрім змислі, розсудливо, при тямі й пам’яті.

Дивилась вона на його, слухала та, як листочок тонесенький, трусилася. Стала вона плакати — він жалувать, вмовлять. Вона сліз своїх не впиняла, розливалася, — хотіла, щоб він не вгавав умовою, щоб її розважив, стишив.

— Ох, в голові мені мішається! — промовляла. — Я вже не можу...

Є такі люди, що невиносливі їм лихії муки, справжнє горе; поступають вони на все у світі, щоб тому лиху своєму запобігти, і як вже нічим, то й смерть їм лучча, ніж біда... Такі легкодухі, що в радощах та розкошах немає над їх, а в притузі вони, як трава, полягають.

Така була й Варка: довела вже до краю, та сама не встояла дівчина.

— Говори, говори, розважай мене! — просить його.

І розважив, розговорив її Павло.

По тих усіх вжахах і плачу дівчина утомилася — нездужала мов. Серце в неї вже не колотилося, не горіло й не щеміло: хилив її сон якийсь, якесь невпокійне дрімання...

XI

Павло знов прийшов до хати, пильно на мертву подивився і сів у столу. Було ще рано. Він то сидів, то у віконце виглядав. Сонечко підбивалось угору. На вулиці чорна свита виявилась, одна й друга; замигтіли плахти, намітки, потупали діти: припало свято у той день — йшли люди до церкви.

Тоді устав Павло й собі, вбрався у нову кирею, червоним поясом підперезавсь, надів чорну шапку високу, ще оглянув мерлу, подумав та й пішов у комору. Приніс він з комори нову скриньку, ковану залізом, постановив коло тії лавки, де лежало Галине тіло, і відчинив. У скрині

були плахти, намітки, очіпки — усе жіноче вбрання. Він дещо вибрав — покидав на лавці, а потім зняв мертву з лавки, зложив долі, головою на скриню нахилив, встромив їй у руку синю запаску. Подивився, чи добре, чи гаразд усе, — і вийшов.

Побравсь до церкви, одстояв службу. От люди вироїлися з церкви, ідуть, гудуть, інші до його обзиваються, питають, чого він такий смутний.

— Жінка в мене нездужає тяжко, — одказує усім Павло.

А тут вже зараз молодиці — одна почула, усі приступили: "Знов нездужа? знов лежить?" Жалкування та розпитування од їх... Ціла купа проводить Павла до хати. А Павло, йшовши, одвіт держав на всі питання, слухав, які ради йому радили.

Одчиняє він хату, уступив, молодиці з ним всипали, а вона лежить... Порух великий зчинився, плач ізняли, крик. Узяли Галю, поклали на лавці, ізливали водою, далі на руках — сказали: мертва.

А по улиці бігли діти, жінки йшли, поспиналися чоловіки; двері хатні навстіж стояли: одходило й приходило до хати миру — хто хотів.

Молодиці небіжчицю убрали. Павло сидів на полу; попліч сиділа коло його стара бабуся, розважала Павла, сама зітхаючи; з другого боку сидів чоловік, мовчки округи поглядаючи. Хата усе виповнялася людьми, що надходили.

Дивилися усі на покійницю: лежала вона, — сказав би спала, коли б не така біла смертно; дивилися на ту смужку чорну уподовж височка. Перші молодиці розказували, як зайшли вони з Павлом, і показували скриньку, на яку вбилася. Павло слухав. До його тулились з мовою, заходили з питанням. Інші його, Павла, жалкували, що зостався самотній, от як сирота... що вже не нажити йому другої такої дружини...

Інші вмовляли не журиться — не вернеш! Павло усім одвітував звичайно, розмовляв до ладу, добре.

Впоряжався з людьми за домовину; свічечки з молодицями ставляв над умершою, засвічував; ходив прохать дяка псалтирю вичитувать; він сам копав яму глибоку і сам на плечах труну ніс. Приходили люди до його — вітав; розмова йшла — озивався; темна ніч наступала — на спочивок ішов, червоніло на світання — уставав. Він як під землею йшов аби на світ вибратись, так в його одна думка була тоді: Галю поховати.

Отже й поховали Галю і чорну над нею могилу висипали.

XII

Вечір зимовий, зоряний. По небу кілька білих хмарок снігових набучавіло; носиться сніг — то запорошить, то перейде, то знов запорошить і знов перейде. Тихо усюди, й біло, й морозно. Оддалеки блимає огник на селі з двох оболонок — то в одній хаті світиться на досвітках.

Коло панського саду Павло давненько дожидає. Озираючись жахливо, вибігла його дівчина.

— Я на сю неділю старостів слатиму, Варко! — промовля Павло первим словом.

— Зажди, зажди пори! Люди судитимуть: не свого часу. Нехай забудуться; нехай забудемося й ми трохи!..

— А ти забуваєш?

— Я не хочу нагадувати... Я розважаюся, якомога...

— Ні, Варко! Я ждати не буду, не хочу... У неділю старости від мене будуть...

— Зажди, — просить, — погадай... зажди ще трохи...

— Що ж, докіль ти думатимеш? Доки розважатимешся? Треба тобі знати, що в мене розваги нема й забуття нема.

— Та годі-бо вже, годі. Нехай так буде, як буде, як сам ти знаєш.

Замовкли, стоять. Він у мислях сурумих, вона в боязких.

— Павло, ти свою хату не поварується спродати? Ми собі нову купимо, — каже дівчина.

— Добре! — подає одказ Павло.

— Ти попитай людей нишком, — може, хто з селян спродує свою: чуєш? розпитаєшся?

— Добре! — одмовляє тим-таки словом ізнову...

XIII

Поміж другими хатами у селі стояла собі хатка престаренька, похиленька, та жив там у їй веселий, бравий чоловік Лукаш Каролець із жінкою.

Жили вони собі у согласці і нічим не журились: ні вбожеством своїм, ні так бідою, що люди самі собі часом зіб’ють або ізбоку прийде. Він поневіряв усяке лихо словом веселим, вона — розсудливим. Нема хліба, — бувало того не помалу, — то Лукаш і каже:

— А що, жінко, нема хліба?

— Нема, чоловіче.

— А в тебе нема копієчки про смерть?

— Нема й про смерть.

— Є, то розійдеться, а нема, то обійдеться.

— А вже ж, як нема де взяти, то нема, — обійдеться.

— Хіба зажуримось?

— А що по журінню? Не що воно порадить! Не лад і журитись.

— Хіба людей попросимо?

— Убогі не мають самі, а заможні скривляться. Не впада і людей прохать.

— Так води напиймось!

— Се можна, спити водички! То й напиймося собі на здоров’ячко!

Так вони й жили собі, своєї біди не спотворюючи. Та такі ж то обоє рум’яні та повновиді, коли б бачили! Завсіди в їх для кожного слово привітне, жваве, погляд веселий — він ходив старостою по весіллях у добрих людей, а вона свашкою запрошалася.

Увійшов Павло у їх хату: Лукаш сидів на печі, точив веретено, а жінка коло вікна шила. Жваво та весело розмова у їх ішла.

— Милості просимо! садовіться, — вітає Лукашиха Павла.

— Вашої милості просимо! — крикнув Лукаш із печі. Яка доля добра до нас занесла? Сідайте ж! От як бачите: в нас любо та мило — й бити нікого, і взяти нічого!

Павло сів.

— Я до вас, дядьку, — каже Лукашеві. — Я до вас діло маю.

— Вже я довіжуюся, прочуваю, добродію мій! Якесь хороше та веселе діло маємо?

— Хочу оженитись, прошу вас за старосту, коли ваша ласка.

— Добре, братіку, добре. Кого ж свататимемо?

— Варку Линівну.

— Оце, дружбо! Де ж вона така? Я не знаю, хоч таки добре у цікавого вдався.

— З панського двору...

— Еге, це заїжджа, пташка залітна!

— Я її знаю, — озвалася Лукашиха, — їй хоч би за гетьмана, то не страшно.

— Чи я її коли бачив, не пізнаю яка, бо вони із двору усе юрмою ходять: от хоть і на вечорниці — ціла юрма прискочить.

— Вона од усіх найкраща. Та отже була вона на весіллі у Совлука, висока дівчина, чорнява, у коралях.

— Го-го! Тепер вже я знаю, яка краля. Коли ж се ви зізналися, брате, що ніхто й не зміркував з добрих людей?

— Вона, славлють, заможна, — каже Лукашиха.

— Вбоїться за небагатим бути, небога, чи що? Ті багатирі усього лякаються, побіденні душі, їй же богу!

— Чому ж не піти, коли вподобала, — каже Лукашиха.

— А ось він, мабуь, зна, чи вподобала, — одказав Лукаш, моргаючи на Павла. — Наше діло — із Богом та й з доброю долею поберемось у хорошу годину...

Засватав Павло Варку, пани не боронили, весілля одбулося.

Вповалося Павлу, що зітхне він легш у сім’ї. Прагнув він; треба йому було конче когось при собі мати, душу жваву, голос живий чути.

XIV

Як вже одгуло весілля, зосталися молоді самі у хаті...

— Жінко! — каже Павло, — люба моя, кохана! подивись на мене, позмовся зо мною!

Бере її за руки, обіймає. Ніколи ще й разу вона його не бачила, щоб був він такий щасливий та веселий. А вона була й смутна, й неспокійна.

— Павло, — каже до його. — Тобі не страшно нічого?

— Не нагадуй про страхи; поминулися вони. Я тебе кохаю, тепер мені життя з тобою...

— Я боюся, Павло! Як же боюся, що люди дізнаються! Так мені й бачиться і чується, що найдуть купою у хату, покличуть нас голосами...

— Не дізнаються люди, — байдуже мені за люди!

— Добре тобі! Я сохну од думок та гадок з того часу ще... Боже, мій Боже! Що ж, як довідаються, — яка ганьба! Який суд!

— Я не боюся!

— Зашлють нас...

— Я не боюся!

Вона тоді заплакала слізьми.

— Ти, мабуть, нічого у світі не боїшся, — промовила до його докірливо.

— Я своєї душі, сам себе боюся! — одказав їй на те тихо, повагом, що аж їй самій страх у серце вкинувся, наче до неї який дух, мара несвітня озивається...

— А чого ж ти сам себе боїшся? — поспитала його вся переполошена.

— Мені усе йде голос, що вже він довіку не озветься, а я його чую — моя душа холоне...

— Господи! — покрикнула, затрусившися, — вона приходить до тебе! Вона до мене прийде!..

— Ні, не приходить вона...

— А ти ж голос чув...

— Годі, годі! Усе вже те оддаліло-проминуло — забувай та кохай мене...

Вона й рада — рада розважитись, радніша забути...

XV

Поки із ним, при йому, то й нічого — очі світ бачать; а зостанеться сама — боязко та лихо їй. Вийде між люди — здається, що на неї дивляться усі пильно, що про неї говорять усі, — і стоїть вона наче от людина у чужій одежі багатій, посоромно хапаній, сама бідна й ганібна; що от оступлять її осудливі, немилостиві й правії душі, й нікуди їй вже бігти буде... І поспішалася вона од людей геть додому до своєї хати. І вдома їй радощів не було; не було й тихого спокою. Часом в їй було жадання незмірне покинути й дім той, і Павла — усе, що доти вона знала й бачила. "Куди ж я піду? де ж я подінуся? — думала тоді, — хто мене розважить? хто ізглянеться на мене? Всюди буде мені ще гірше. Піду додому..." — та й ішла додому.

Продав Павло свою вбогу хатину; купила молода жінка хату нову, хорошу, на другім розі села. В їх і город великий і садок добрий, а поза садком лани буявіють широкополі; степ без краю; зелені та м’які луки понад річкою, темні луги з дібровами: вільно й любо дихнути, вільно й любо глянути.

Молоді живуть за стінкою. Ані їх у людей, ані в їх людей не видно. Навесні, що всі тоді — і бідні й багаті — піклуються, роблять — коло їх двора ані гласу, ані гомону. Садок пороста травою високою день одо дня: ні стежечки, ні доріжечки; город глушіє, бур’яном понімається земля родюча. Не дбає ні на що молода господиня. Одна скопана грядочка в

городі та й покинута; лежить і заступ кинутий. Сумно чорніє город між зеленими вербами; надлетять горобці та й, сварливо цвірчучи, угору шугнуть з пустого городу. Тільки що соняшники некохані, непрохані ростуть собі, уганяють одно перед другим вище та вище, та будяки, колючки стримлять на просторі, та глуха кропива купчиться... Що не йде мимо їх двору господиня, своєму господарству добра, то стане, погляне та й головою похитає, а йдуть дві — удвох подивляться та посудять... Одмовлялась Варка недугою, ніби все нездужає вона, і, бачивши, як зблідла вона, як змарніла, — можна було віри пойняти, а віри чогось не йняли їй. Не диво завести чоловіка десятьох, а весь мир — то трудно. Бува там, у громаді, якесь знаття потайне, що прочуває непевну правду доразу. Бозна-звідки, бозна від кого першого, а візьметься й обійде скрізь; так і се; не знать, звідки і ким пронеслося, що в Павла у хаті недобре... "Люди говорять", — кожне промовляло, "Од людей на миру чули". І стали собі сторонитися їх, стали цуратися...

Чи помічав Павло, чи ні, — не казав того й нічого не казав...

Варка побивалася й жалкувалася перед ним, він тоді умовляв її, як завсіди, і розважав; доводив їй розсудливо усяку річ, заспокоював. А сам сивів він, сивів прикро, і все у думі, як у хмарі, ходив.

— Чого се ти усе думаєш? Коли вже ти перестанеш того думу? — дорікає його Варка.

Він і словом не озветься, а наче од сну прокинеться.

— Оце! — покрикне вона в гніву — в досаді із плачем, — оце життя мені, лихо мені! Ти мою голову занапастив, а тепер словом не хочеш озватися до мене! Не такий ти був, як присягався любити, як морочив мене, поки й світ зав’язав мені білий!

Він і стрепенеться од того слова її і мов очутіє, заговорять до неї, жалувати стане, кохати тоді...

Пани під той час з’їхали у гостину, кудись на чужу сторону, до якихсь там своїх родичів: у дворі стало вільніше, і двораки, себе розважаючи, щовечора танці завели та гуляння. Усі молодиці і дівчата були там знакомі Варці, все подруги давні, з однієї сторони; вони ще її не цуралися, стали зазивати її на свої музики, стала Варка ходити у двір...

Там, у дворі, між челяддю, їй наче дихалося легше: вона прислухалася до жартів веселих, до того гомону, до танців придивлялася й сама у танець ішла іноді, — і забувалося часом їй усе-усе, що душу давило, і сміялася вона з іншими, і мову знаходила... Все на спокій, на спочивок йшло по музиках; схаменувшися, бігла й вона додому, обмираючи, свою тугу проклинаючи, що, попустивши їй зітхнутися, міцніш ще, мабуть, вхоплялася за серце.

І на здив було усякій душі оглядати, як на усю садибу їх, на усе житов’я пала пустиня: і на ту хату нову, небіляну давно, неприбрату! На той город нескопаний, необсіяний; той садок неприкоханий, що усього б тут у три щиті на тихе та на любе життя, — а чоловік сам занедбав, одцурався всього!.. Причинені ворота, та й увесь день так стоять; раз одкинуться — стоятимуть і ніч навстіж. Коло клуні пашня потрушена; з півсніпка, чи збито, чи не збито, а забуто й покинуто... Коли що й робиться, то видно, що не для свого спожиття, не для себе, а так, по звичаю, — аби робити.

Раннім ранком виходить з того двору чоловік на роботу-панщину, іде він, поспішається; виходить за ним і молодиця. Між люди він наче не бачить нікого, й не чує, і сам не озивається; вона ж у тривозі сумній, вона стереже ухом кожнісіньке словечко, перехоплює оком усякий погляд, сама на лиці мінючись.

От вже вечір. Додому повертаються удвійзі, мовчущі, як земля, не забувши смутку, забувши речі... Увійшли у свою хату — вона боржій до вбирання, в краще переодягається, він тихо десь сяде. Вона убралась, біжить з господи собі у розщебані двері, і він вийде, дивиться навкруги,

не бачачи нічого, — не зна сам, по що увійшов у хату, не зна, чого вийшов.

Чи посяде на призьбі — ізнов задумався. Чорні його брови, а голова вже, як сніг, біла; мужнє й поважне обличчя, обличчя моці й сили, а щось таке полягло на обличчю тому, що походить він бодай не на дитину хирну... Се як вода сильна, що колись кручі, береги виривала, роблячи, а се вже у землю увійшла, усхла; без розливу і без плюскоти вже точиться ледве ще видная, та вже нечутна...

І сидить він собі так на призьбі, часу не мірячи, — коли сидить годину, коли й ніч-ніцьку. І незчується, не охаменеться сам — обудить його, як що перепурхне, або шелесне, чи який гомін оддалеки, чи голос, — увійде до хати, й наче забув, чого уступив, — дивиться і знов сідає де, і почина знов думати та думати...

А Варка у дворі щовечора — той вже двір за втіху їй став єдину: там її порада, там її одпочивок увесь; чи добре, чи недобре се було — вона того не питалася, вона й разу об тім не подумала, не помислила. Що вона там чула, що бачила — усе вона залюбки приймала; вона собі не жадала ні слова звичайного, ані доброго навіть: їй тільки у жадобу було людські голоси чути, щоб глушили мислі її лихі, і таке, що за колишніх часів живим би її вразом вразило, тепер таке її тішило, і сміялася вона на одвіт... Їй не зачувалось, що вона йде усе нижче та нижче; а хоч коли й шаснула їй по душі така думка, — вона на неї рукою навіки махнула: легш їй було у безодню углебати неуважно, ніж на кручі висіти обмираючи...

XVI

Перейшло місяців зо два таких, що вона більш у дворі прожила, як дома. Повернулись пани на державу — і усі музики ті й танці як вода умила.

Варка все-таки ще ходила туди ізвечора, та вже там не так її прийняли: усі стояли за ділом своїм, хто насторожений своїм клопотом, хто втомлений до осоруги на світ цілий — з своєї досади; стали чудуватися з неї не помалу: чого б то отак притягнутись їй у двір? чого їй такечки занадитись? чого сидіти отакеньки руки склавши, не мавши ні діла собі, ані розваги? чого се вона із дому лихом утікає?

Що Варці на таке слово одмовляти було? Пішла вона на господу. Одпровожали її хто сміхом, хто кивом, суговорою, а хто дивом щирим у дві оці...

Важко ж їй було то вечір перший дома, без людей, без гомону людського понивати. Сум тяжкий їй серце аж трощив; хотіла вона робити була — не взялась, усе постиле, й руки трусяться.

Павло сидів собі мовчки, тихо; пильно вона на його ззирнула і пита:

— Павло! чого се ти сидиш, як заворожений? Ти не втомився?..

— Ні, я не втомився, — одказав їй.

— Чи ти здужаєш?

— Здужаю.

— Павло! — скричала у тривозі несамовито. — Може, люди дізнались?.. Ти не боїшся?

— Не боюся.

Вона у куток закуталась, очі заплющила — болем їй голова боліла, у стук серце стукало.

Недовго ж засиділась — знов схопилася до Павла:

— Кажи мені слово... Слухай-бо... Ти нездужаєш?.. нездужаєш, боїшся?

— Нездужаю... боюся, — одказав так же само без уваги, як перше.

Вона побивалася перед ним, вона ридала: він дивився, як дивляться на те, на що нема вже ради; вона йому дорікала, вона його кляяа-проклинала: він чув, мабуть, і розумів, до серця ж те все не доходило йому. Спухав її уважно і дивився на неї пильно; а чув наче і бачив щось інше душею...

До світу плач її по хаті, до світу каяння і допріки, — тоді вже вона сном знемоглася, а йому все сну не було: він сидів так і перед світом, як ізвечора, — поки аж день забілів — на панщину пішов.

XVII

Страшне життя почалося Варці: нікуди на сторони одбавитись і нічим лиха втушить; і він, що на його сподівалася, що уповала, — він став тихий та плохий, як сирітська дитина непорятована. Даром вона картала його, дорікала, сварилася, даром насміхалась йому тим: він слухав і одмовляв, начеб так про кого говорилося, невісного, невідомого, що все однаковісінько йому, чи так, чи, може, ін-як…

— Нащо ж ти вбив її, нащо, коли так гинеш за нею? — погукнула на його Варка.

Він увесь затрусився і сльозами влився. Плакав дуже, плакав сильне, як дівча молодесеньке. Варка ізлякалась сліз тих більш усього на світі: в неї серце упало, гнів розпався увесь, острах душу пойняв. Незчуваючи сама, що робить, кинулась до дверей, защепнула двері, кинулася сльози йому втирати, вговоряє-благає не плакати…

Він усе плакав, не вгавав довго, до втоми…

Варка вже ходила, як чоловік той, що всі шляхи, всі дороги загубив, що вже нікуди йти, да й сам не шукає — годі.

Інколи нападав її якийсь гнів немочний, що розшибалася вона та плакалася необрадливо собі…

Павло ж усе становивсь пліхший. Їй було важко на його й подивитись, — бігла від його на другий кінець хати. Все те їй забулося, як колись вона його кохала, як сподівалася собі милого щастя від його, тепер вже він їй перед очима — як усього її лиха непогамованого зачіпка.

— Іди-бо, іди геть, — гукне на його. — Іди собі з очей!

Він зараз одходить собі у куток — сідає.

— Чого такий сидиш? Ой, я нещаслива! Чого ти мені лихо моє нагадуєш?

— Я не нагадую нічого, — промовить він.

— Та не словами нагадуєш, ще гірше — сам собою.

— Я не нагадую, ні, не нагадую, — одказує тихо.

— Чого такий? — причепилася одного ранку. — Люди вже й так кивають… Чи ти вже мене узявсь нароком занапастити, людям на суд подати?

Він береться за шапку. Схопила його за рукав — не пускає з хати.

— Пусти, — проситься, — вже мені на панщину йти.

— Ти скажи, скажи, за що ти мене занапастити хочеш? Який ти між челядь ідеш? Там усього приглядають, усе примічають...

Йому наче яка порада свінула світом — стрепенувся він.

— А чи не порадять мені люди? — прорік.

— Як? у чому? Що таке замислив ти? — гукала-питала.

Він міцно стенувся з її рук, зірвався, побіг улицею; вона була за їм кинулася, та заздріла, що виходять інші люди із хат, — кинулась знов назад, до свого двору, у хату, забилася в куток, як дитина з переляку, і дослухалась ізвідти: як гуде що буде?

XVIII

А люди йшли на панщину; усе більш та більш їх збиралось, збивалось укупі — і чоловіків і молодиць, парубків і дівчат, чулися молоді жарти веселі, охання голосне між молодицями, і річі поважні в чоловічій купі.

Павло надбігає.

— Люди! люди! громадо! — гукнув ще оддалік.

Усі його обступили, усі дожидають, — тихо стало, як у темнім лісі.

— Я забив свою жінку! — промовляє Павло до кожного. — Я свою жінку забив!..

— Ой, лихо! Ой, біда! — покрикнули жіночі голоси.

Чоловіки й парубки присунули до Павла ближче.

На той гомін явилися діди сиві — громада уся зібралася незабаром. Улиця упродовж людьми заступилася. Молодиць і дівчат одтиснули далі — там вони тужили і вжахались, — пручались цікаві, щоб ближче, їх знов одтискали далі. Громада стала на улиці, на середині. Павло перед нею.

— Як-то було й по-якому? — став Павла питати дід сивий, дивлячись йому в вічі своїм оком соколовим.

Непевним голосом став Павло на питання розказувати. Громада слухала. З жіночої купи викрикували раз у раз то до Бога, то до людей. Спершу думали, що згублена Варка, її оплакали: хоч і невлюбима вона була, так нелюб’я забулося — лиха доля тільки на той час вважилася; а як учули правди — Господи! який рух, та крик, та плач ізнявся! А коло самого Павла усе мовчки стояло, не поводячи й бровою.

Став він плакати дуже.

По його визнаттю, подумавши, стала громада радитись — що робити?

Павлу зв’язали руки, послали повідача до двору панського; послали людей до Павлової хати Варку забрать. Знайшли її у хаті, у кутку, стали брати — вона одбивалася, мов орлиця дика, не хотіла йти, поки сили своєї, — тоді посланці взяли її та попід руки привели, наділи залізо на неї. Посадили її ув одну хату, Павла у другу. Він усе плакав; де вже тії у його й сльози бралися. Хто до його заглядав у двері, хто промовляв до його, він до того руки простягав, наче поради прохав. Що питали, на все одмовляв з покорою.

Вона ж, очей не піднімаючи, сиділа, слова не одказуючи на питання, сиділа як кам’яна; а то разом стрепне залізом, залізо забряжчить на їй — рвонеться як навіжена, та й знов обмертвіє, наче замре на смертну годину.

Тим часом повідачі управителю розповідали. Не йняв віри управитель, сам на село пішов; бачив Павла і чув од його сам усе. Казав убійника стерегти, сам тоді до пана — оповідав панові.

Клопіт зчинився такий, що Господи! Усяко розважували, міркувалися, дивували. Ніхто у той день на панщину й не брався, а тягнулись до двору панського — що буде?

Дворак верхи кудись скочив і повернувся незабаром, а за їм у тропі лікар прибіг: жив тут недалеко у пана одного він порічно. Управитель його стрів на рундуці, підвів до покоїв.

Через малу годину вийшов знов лікар той з управителем, та й на село пішли. Люди за їми купами вироювалися, — дарма тоді гукав управитель, щоб на панщину йшли: ніхто не слухав, — усі таки за їми ринули.

От привів управитель лікаря того до Павла, і став лікар Павла опитувати: літ йому скільки? чи добре йому спиться? чи не находять на його страхи?

— Мені, — каже, — мені літ двадцять і вісім. Сну не маю.

— А страхи, находять страхи на тебе?

— Нащо таке мене питаєте? — промовив йому Павло, плачучи.

А люди не потовпляться — аж у дверях слухають, дивляться.

— А що, Мирон Іванович? — говорить тоді голосно управитель.

— Не повно ума, не при тямі, — одказує йому той.

— Ге! чуєте ви усі? — гукає управитель на людей.

Ропчучий гомін загучав; скрики почулися.

— Тихо! — гукне знов управитель, — слово до громади!

Стало тихо.

— Цей Павло ума рішився: от сам на себе і зводить лихо — чуєте?

— Чуємо кривду! Неправда! неправда! шкода морочити! — одгукнули йому.

— Що? Говорю: не при тямі він; бо хто такий дурний буде, щоб сам на себе визнавав таке?

— Ти розумний чоловік! — вирвався з купи чийсь молодий голос, як у дзвін.

Управитель став дибки, тільки не зміг пізнати того, хто до його озвався, похвалив.

— Отже, треба його глядіти поки що, а я панові йду обвістити причину. Ходімте, Мирон Іванович!

Мирон Іванович до дверей, та й назад. Люди стіною перед ним стояли. Управитель, поглядаючи скоса, усе бачив та й каже:

— Ану ж бо! Одступіться; чи ви добрі, чи цікаві люди...

— Не одступимось! Нехай пан лікар по правді говорить. Нехай правда буде! — загуло звідусіль.

— А що се ви пану лікарю віри не ймете! А що се ви суперечити схотіли? А як суд наїде, то кому лихо буде — чи пану лікарю, чи вам? Вам

би радіти, що так виходить ручно, а ви крякаєте, як ворони. А справника хочете? Усі будете повинувачені до одного!

— Не вбоїмось того! нехай таки буде правда! — покрикували люди.

А пан лікар стриб вікном та, як той заєць, улицею, тільки підскакує. Добре бігав!

Парубки були за ним кинулися, так він, схопивши у руки по каменюці, став на відборону. Парубки собі стали, а він знов як припустив бігти — і утік.

Обступили тоді ближче управителя.

— А чого се ви до мене налазите? — говорить він. — Я не буду втікати, не бійтесь. Чого світите на мене очима? Може, ви мене забити хочете? Бридка мені смерть, — ну, та все колись вмирати треба; я ж до того хворію усе на боки, кажуть, що недовго ряст топтатиму й так: коли допадає вам, загубіть мою душу. Я погину один, а ви за мене усі; а діточкам моїм пан щось приділить за мою смерть...

— Іди, іди, до смерті ще не готуйся, — загомоніли, розступаючись, люди.

— Слухайте ж моєї поради, покиньте того Павла навіженого: нехай йому всячина! Нехай він буде в нас скажений — се безпечніше; а то всіх засудять... погинемо, як гуси...

А Павло, не слухаючи, тільки сльозами вмивався.

Так і порішили, щоб його божевільним пославити, бо з судом, мовляли, як заведешся, то й правих засудять.

Управитель велів Павла до хати одвести і наймав, хто схоче, з села за сторожу при йому стати, і плату давав добру, тільки що ніхто не схотів. Довго управитель і сварився, і умовляв людей: вони далі й слухати його не стали, пішли геть.

XIX

Варку тож зараз випустили. Як побачила вона, що вже на волю її пускають, — бігти кинулася куди очі спали, насилу її зловили; став їй управитель розказувать, — вона наче не розбирала, не розуміла, усе рвалася бігти від його, а як вже утямила гаразд, що її не закують, що її і не винять, то господи-світе! що їй тоді поробилося! Руками обхопила тин коло хати, цілує, та плаче, та кричить; Бога хвалить, людям дякує, усім до ніг упадає.

Казали її завезти десь у інше, в далеке село.

— Добре! добре! — промовляла, — везіть! їдьмо! добре! — Хапалася їхати так! Їй кажуть забрати своє збіжжя, а вона: "Добре! добре! як же!" — а нічого не забрала, та тільки все порозкидала. Не вважала, що всі люди коло неї понурі й осудливі. Не спом’янула про Павла і разу та й не казала іншого слова, як: "Добре! добре! коли ж повезете?" Як вже віз під хатою став, скрикнула радісно, кинулася швидко у віз той... поїхала...

Люди вийшли дивитися, як її селом везли, — звісно вже, які цікаві вони й на добре й на лихе, й на миле й на страшне. Діти манесенькі кричали їй услід: "Бувай здорова!", поки не пригорнули їх матері, спиняючи; вона ж їхала, у велику хустку завернувшися, кивала головою бистренько, невважливо, як ті, що дуже куди поспішаються; дивилася, дивилася вперед себе...

XX

А Павло сам зостався. Він вже з Варкого не бачився і не прощався. Як почув, що вже поїхала, тільки голову підвів та й знов схилив, слова не промовив.

Як схотіли, кажу, так і спорядили. Він сидів у своїй хаті за божевільного. Десь вишукали — найняли парубка За їм ходити нібито, що жалко бідного чоловіка. Здається, опасувалися, щоб не заподіяв собі смерті, бо дуже вже він тужив. Так тужив, так тужив! А тихий до всіх, покірний.

Парубок недовго прожив при йому, покинув. "Се, — казав, — се нещасливий зовсім чоловік — він мене навіки вже засмутив; піду — розважуся!" І пішов бідувати, добру плату занедбавши.

По часі, зобачивши, що Павло "смирний", дали йому волю ходити куди схоче по селі; далі управитель його покликав робити в своєму городі — на панщину його не брали; то він став робити знов. Робить з ранку до ночі, без одпочинку, безперестанку робить-робить, сумуючи тяжко. Сам ні до кого не обзивався, немов не смів, а як коли до його хто обізветься, то такий він вдячний, радий такий!

Сам на самоті ніколи не хотів зоставатися, а все туди рветься, де люди; хоч здалека стане, дивиться, як ходять, прислухає, як гомонять... Нещасливий чоловік частенько, було, приходить, як хто до його добрий, та й проситься: "Нехай я у вас заночую!" Пускають його заночувати добрі люди — тішиться. Було, дітей до себе прикликає, пташок приманює, — тішиться, як до його біжать, як линуть...

Одного разу Павло робив у дворі в управителя, і управительська дочка маленька гралася з утятком, жалуючи та пестячи, поки аж утятко не вдушилося. Тоді вона побиватися та оплакувати дзвінким голосочком. Павло зблизився та як побачив — втікати, втікати. Стріли його люди, спинили, білий, зрошений сльозами ревними, труситься весь...

Опісля, як, було, побачить тую дівчину, біліє, тікає геть.

Жив він так роки, поки його тута не звалила, — зліг вмирати. Як тужив він! Як він плакав! Усе просив: "Живі люди! Ходіть на мої гробки! Будьте милостиві, ходіть на мою могилку! Гомоніть, як я лежатиму!"

Тяжко й сумно вмирав, плачучи.

Перечулося в нас об Варці, що жива й хороша, що забула лихо, забула страхи усі свої; що красується на вечорницях, що збирається заміж…